

METAFORALARIN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Metaforanı dünyanı dərk etməyin açarı, insan təfəkkürünün xüsusiyyətlərinin əksi kimi nəzərdən keçirmək meyilləri onun antroposentrik paradıqma çərçivəsində öyrənilməsi üçün təbii əsasa çevrilmişdir. Bu da öz növbəsində, məcazi mənaların formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarının getdikcə intensiv şəkildə tədqiq olunmasına və onların nitqdə fəaliyyət göstərməsinin təbiətinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Metaforanın tədqiqinə dair müasir araşdırmaların metodoloji əsasını M.Blek, J.Lakoff, M.Conson, D.Devidson, J.Söyrl, M.Törner, kimi dilçilərin tanınmış əsərləri təşkil edir. J.Fauconnier, A.Richarde, A.Vejbitskaya, N.D.Arutyunova, L.V.Balaşova, A.N.Baranov, V.G.Gak, Yu.N.Karaulov, O.N.Laguta, V.P.Moskvin, E.O.Oparina, N.V.Pavloviç, S.N.Ruthev, V.N.Telia və başqalarını da bu sıraya aid etmək olar.

Müxtəlif dövrlərə və elmi istiqamətlərə aid linqvokulturoloji əsərlərdə elə tədqiqat obyektləri və subyektləri var ki, onları yanaşma fərqi baxmayaraq, linqvokulturoloji məkanın nüvə hissəsinə, linqvokulturoloji tədqiqatın əsas vahidlərinə aid etmək olar. Bunlara, təbii ki, dilin obrazlı vasitələri, hər şeydən əvvəl metafora daxildir. Metaforanın unikallığı ondan ibarətdir ki, o, üç məkanın funksional vahidi kimi çıxış edə bilər: koqnitiv, mədəni və linqvistik məkanlardır.

Dilin, təfəkkürün və qavrayışın təsnifatında əsas element kimi metafora linqvistik və mental strukturları birləşdirir, reallığı, şüuru və mədəniyyəti görünməz tellərlə birləşdirir. Üstəlik, linqvokulturoloji yanaşma ilə canlı və ölü metaforalara bölünmə şərti səciyyə daşıyır.

Metaforanın tədqiqi etno və linqvomədəni şüurda baş verən dəyişiklikləri müşahidə etməyin yeganə, lakin çox əhəmiyyətli üsuludur. Eyni zamanda, metaforanın ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində deyil, səciyyəvi generasiya (və qavrama) semantik mexanizmi ilə xarakterizə olunan proses kimi öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə metaforizasiya prosesi müəyyən dərəcədə universal xarakter daşıyır (bu zaman həm ayrıca “ümumi” metaforaların, həm də bütöv metaforik silsilənin – obrazlı paradıqmaların mövcudluğunu qeyd etmək olar). Eyni zamanda, istər fərdi məcazi mənaların, istərsə də ayrı-ayrı metaforizasiya üsullarının milli-mədəni xüsusiyyətləri faktı şübhə doğurmur.

Məcəzlaşma prosesinin qanunauyğunluqlarının təsviri linqvokulturologiya üçün xüsusi maraq doğurur. Bir növ linqvokulturoloji metaforizasiya vektorunun axtarışı dünyanın milli-linqvistik mənzərəsini, milli (fərdi) linqvistik şüurun bir çox xüsusiyyətlərini, milli-mədəni dünyagörüşün əsaslarının öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

İnsan təfəkkürünün reallığı mənimsəməsinin universallığı antro- və zoomorfizm, ətraf aləmin əlamətlərinin insana ötürülməsi və daha bir çox şey kimi metaforik nümunələrin mövcudluğunda özünü göstərir. Amma bu universal paradıqmaların da öz milli-mədəni xüsusiyyətləri var. Belə ki, məsələn “qara”, “sol”, “aşağı” sözlərinin mənaları hər bir dil üçün xarakterik deyil və mədəniyyətlərarası ünsiyyət qaydaları belə özəllikləri nəzərə almaya bilməz.

Metaforanın linqvokulturoloji aspektdən səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi ilk növbədə dünyanı dərk etmə, dünyada özünü tanıma, özünü dərk etmə yolları, dilin, şüurun və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və bu əlaqənin təzahür etdiyi metaforik mənənin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin universal mexanizmi olaraq sadalamaq olar.

Məhz metaforada konseptuallaşdırmanın ümumbəşəri xarakterinə milli səciyyəvi xüsusiyyətlər əlavə etməklə, hissələrdə verilən reallığı konseptuallaşdırmaqda sistemli linqvovyaradıcılıq özünü göstərir.

Metaforizasiya proseslərinin öyrənilməsinə linqvokulturoloji yanaşma yüksək izahedici potensiala malikdir, metaforanı xalqın mədəniyyətinin və mentalitetinin aparıcı səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aid etmək üçün məhz linqvokulturoloji yanaşmaya əsaslanmaq lazımdır.

Metaforizasiya prosesləri sistemli xarakter daşıyır, başqa aspektlərlə yanaşı, metaforizasiyanın “mənbələrinin” denotativ-tematik atributunda özünü göstərir ki, bu da əsasən onların linqvokulturoloji əhəmiyyətinin xarakterini müəyyən edir.

Metaforizasiya modellərinin sistemləşdirilməsi və təsviri reallığın konseptuallaşdırılmasının antroposentrik mexanizminin xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Tədqiqata linqvokulturoloji yanaşma “insan” və “təbiət” arasındakı əlaqəni daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Metaforaların qiymətləndirici məzmununun açılması metaforik köçürmələrin meliorativ və pejorativ istiqamətləri arasındakı əlaqəni aydınlaşdırır, metaforizasiyanın “mənbələrinə” xas olan fərqləndirici aksioloji qüvvənin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

İdrakın insan qavrayışı üçün başa düşülən obraz və simvollarla mütənəsibliyi prinsipinə əsaslanan metaforizasiya prosesinin universallığı mədəniyyətlərarası anlaşmanın bir növ təminatıdır. Bu, xarici dilin öyrənilməsi və tədrisi prosesinin müəyyən linqvomədəni əsasıdır. Metaforik model obrazlı paradıqma kimi bütün dillərdə təqdim olunur. Buna görə də, xarici dildə şifahi obrazı başa düşmək, əgər universal obrazlı paradıqma yaradıldığı təqdirdə daha uğurlu olur.

Metaforanın tədqiqinin aktuallığını şərtləndirən xüsusiyyətlərə, ilk növbədə dünyanı, bu dünyada özünü tanıma yollarının, dilin, şüurun və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təzahür etdiyi metaforik mənənin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin universal mexanizmi aiddir. Məhz metaforada konseptuallaşdırmanın ümumbəşəri xarakterinə milli səciyyəvi xüsusiyyətlər bəxş etməklə yanaşı, hissələrdə verilmiş reallığı konseptuallaşdırmaq üçün sistemli linqvovyaradıcılıq qabiliyyəti təzahür edir.

³⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. nargiz_pashazadeh_786@mail.ru

Tədqiqat yanaşmalarının müxtəlifliyi, ziddiyyətli nəticələr, metaforologiyanın ən vacib məsələlərində, xüsusən də mədəni şərh problemləri ilə bağlı birliyin olmaması metaforizasiyanın əsas proseslərinin və metaforik modellərin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Metaforizasiya proseslərinin öyrənilməsinə linqvokulturoloji yanaşma yüksək izahedici potensiala malikdir, metafora xalqın mədəniyyətinin və mentalitetinin aparıcı səciyyəvi xüsusiyyətlərinə istinad etmək üçün sübuta əsaslanan gücə malikdir.

Metaforizasiya prosesləri sistemli xarakter daşıyır, başqa şeylərlə yanaşı, metaforizasiyanın “mənbələrinin” denotativ-tematik atributunda özünü göstərir ki, bu da əsasən onların linqvokulturoloji əhəmiyyətinin xarakterini müəyyən edir.

İlk növbədə metaforalaşdıran subyekt - şəxs tərəfindən müəyyən edilən metaforizasiyanın istiqamətləri insan tərəfindən mədəni şəkildə mənimsənilmiş reallıq fraqmentini təmsil edən metaforizatorların - söz-reallıqların denotativ, mənalı və konnotativ komponentlərinin bütün kompleksini əhatə edir. Metaforizasiya modellərinin sistemləşdirilməsi və təsviri reallığın konseptuallaşdırılmasının antroposentrik mexanizminin xüsusiyyətlərini ortaya qoyur.

Metaforaların qiymətləndirici məzmununun açılması metaforik köçürmələrin meliorativ və pejorativ istiqamətləri arasında əlaqəni aydınlaşdırır, metaforizasiyanın “mənbələrinə” xas olan diferensiallaşdırıcı aksioloji qüvvənin müəyyənlişdirilməsinə kömək edir.

Linqvistik metaforik modellərin onlarda struktur əmələ gətirən komponentlərin - metaforik motivasiya xüsusiyyətlərinin və xüsusilə dominant xüsusiyyətlərin yerləşdirilməsi ilə strukturlaşdırılması və onların bu və ya digər semantik tipə aid edilməsi proseslərin xüsusiyyətlərini daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Semantik sferaların metaforizasiya mənbələri kimi məhsuldarlığının, metaforik köçürmələrin istiqamətinin, qanunauyğunluq dərəcəsinin öyrənilməsi linqvistik metaforaların həm linqvistik, həm də linqvistik-mədəni xarakteristikaya malik olan metaforik sistemin komponentləri kimi qəbul edilməsinin doğruluğunu sübut edir.

Etnolinqvomədəni məkanın konseptual çərçivəsinin formalaşmasında metaforizasiya proseslərinin modelləşdirmə rolu bu cür konstruksiyaların ən əhəmiyyətli və ənənəvi vasitələrinə - semantik sferaların söz-reallıqlarının yer aldığı metaforizasiya modellərinə müraciəti əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Təbiət, "Bitkilər dünyası" və "Dünya heyvanları". Belə ənənəvi linqvomədəni kodlar milli mentalitetin xüsusiyyətlərini daha çox müəyyən edən özünəməxsus arxetipik əhəmiyyətə malikdir və eyni zamanda müasir nitq təfəkkürünün vasitəsi kimi təsirli və aktualdır.

Etnolinqvomədəni məkanın konseptual çərçivəsinin formalaşmasında metaforizasiya proseslərinin modelləşdirmə rolu bu cür konstruksiyaların ən əhəmiyyətli və ənənəvi vasitələrinə - "Dünya" kimi semantik sferaların söz-reallıqlarının yer aldığı metaforizasiya modellərinə müraciəti əvvəlcədən müəyyən etmişdir. Təbiət, "Bitkilər dünyası" və "Dünya heyvanları". Belə ənənəvi linqvomədəni kodlar milli mentalitetin xüsusiyyətlərini daha çox müəyyən edən özünəməxsus arxetipik əhəmiyyətə malikdir və eyni zamanda müasir nitq təfəkkürünün vasitəsi kimi təsirli və aktualdır.

Sosial-mədəni təcrübənin sistemləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi üsulu kimi metaforaya linqvo-koqnitiv yanaşma, onu təsnifat prosesi kimi nəzərdən keçirərək, obrazlı paradıqmaların/metaforik silsilənin təhlil predmeti kimi əvvəlcədən müəyyən edir. Bu məqam göstərir ki, hər bir metafora öz xüsusiyyətlərinə malikdir, onların arxasında özünəməxsus semantik və linqvokultural xüsusiyyətlər silsilənin digər üzvləri ilə konyuqasiya olunur və onları birləşdirən bu invariant özək metaforik məna formalaşması üçün müəyyən istiqamət qoyur və onun linqvokultural əhəmiyyətini səciyyələndirir.

Tədqiqatda metaforanı rematik vəhdət kimi nəzərdən keçirmək üçün təklif olunan yanaşma onun linqvistik mahiyyətinin, diskursiv funksiyasının və mətn həyata keçirilməsinin vəhdətinə əsaslanaraq metaforanı öyrənməyə imkan verir. Metafora bu yanaşma ənənəvi müqayisəli yanaşmadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, mahiyyət etibarilə metaforanın tədqiqində başqa bir istiqamətin - xüsusən də onun predikativ mahiyyət kimi öyrənilməsinin inkişafıdır.

Denotativ və linqvokulturoloji cəhətdən müqayisə oluna bilən üç linqvomədəni kodun ayrılması metaforik proseslərin müqayisəli təhlilini aparmağa imkan verir. Bu metaforizasiyanın istiqamətinin metaforizatorların denotativ, mənalı və konnotativ komponentlərinin kompleksi təyin olunduğunu göstərir.

Metaforalaşdırmanın “mənbələrində” insanın işlətdiyi diferensiallaşdırıcı aksioloji qüvvə var ki, bu da metaforalaşdıran subyektə metaforik mənaya istənilən dəyəri verməyə kömək edir.

Linqvistik modelləşdirməyə müraciət, metafora modellərinin strukturunu formalaşdıran komponentlərin - metaforik motivasiya xüsusiyyətlərinin və dominant xüsusiyyətlərin bu və ya digər növə aid edilməsi strukturlaşdırılmanı, metaforizasiya proseslərinin xüsusiyyətlərini və onların arxasında duran xarakterik cəhətlərin reallığını daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Milli-linqvistik şüurun səciyyəvi xüsusiyyətləri ayrıca metaforada da təzahür edə bilər, lakin ən xarakterik, “arxetipik” xüsusiyyətlər məcazi mənada ifadə olunan istiqamətin izahı ilə məcazlaşdırma modeli olan obrazlı vasitələrin toplusu və köçürmə istiqaməti ilə müəyyən edilir.

Təbiətlə bağlı semantik sferalarda yaranan metaforizasiyanın tədqiqinə müraciət etdikdə müəyyən xalqların mentalitetinin milli idrak bazasını təşkil edən tarixən formalaşmış həmin “təbii” dominantının xüsusiyyətləri aşkarlanır. Məcazlaşdırmanın “mənbələrinə” diqqət milli-mədəni komponentin metaforik mənaya “girmə anını” görməyə kömək edir. Metaforik modellər idrak fəaliyyətini strukturlaşdırır, “idrak yollarını qeyd edir, onlara linqvistik forma - strukturlaşdırılmış milli-mədəni metaforik paradıqma verir.

Metaforadan istifadə nitqimizi fərdiləşdirir, ona müəllifin özünəməxsusluğunun xüsusiyyətlərini verir. Amma bu unikallığın xüsusi növ qanunauyğunluğu var ki, bunsuz heç bir ünsiyyət, o cümlədən mədəniyyətlərarası ünsiyyət mümkün

deyil. İstənilən fərdi məcazi dil ancaq başa düşüldüyü üçün məcazidir. Belə bir anlayış olmadan vahid mədəniyyət məkanını qorumaq mümkün deyil. “Yeni” obraz, “yeni” metafora bu məkanı genişləndirir, onun daxili dərinliyini açır.

Dil metaforasının və onun arxasında gedən metaforalaşma proseslərinin tədqiqi linqvomedəni məkanı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirən, “ümumi dil” metaforası nəticəsində “mənimsənilən” təsadüfi və bədii metaforaları öyrənilməsi üçün əsas ola bilər.

Metaforanın təhlili aşağıdakı model üzrə aparılmışdır:

- 1) terminin terminoloji lüğətdəki mənası;
- 2) izahlı lüğətdə terminin mənası;
- 3) alınan qiymətləri müqayisə etməklə nəticə çıxarmaq.

Terminoloji metaforanın təhlili üsulunu göstərmək üçün bir nümunəni təhlil edək.

nağara -

- 1) günbəzin əsası kimi xidmət edən binanın silindrik və ya çoxüzü hissəsi [2];
- 2) içi boş silindr formasında olan zərb aləti, əsasları dəri ilə örtülmüş [7];
- 3) metaforik köçürmə xarici görünüşə, yəni musiqi alətinin və memarlıq obyektinin silindrik formasına əsaslanır.

Blind arch- Kor tağ

1) ənənəvi qapı kimi istifadəyə yararsız hala gətirən, doldurulmuş bir quruluşun içərisində qövsvari bir açılış, və ya pəncərə / tökmə konstruksiya daxilində tağlı açılış, onu ənənəvi qapı və ya pəncərə kimi istifadəyə yararsız edir;

2) blind – not able to see [Ibidem] / слепой – kor - görməmək

3) arch – a curved structure that supports the weight of something above it, such as a bridge or the upper part of a building [Ibidem] / арка, binanın üstündəki bir şeyin, məsələn, körpünün və ya yuxarı hissənin ağırlığını daşıyan əyri quruluş

Bu iki sözdən ibarət termindəki məcazi müqayisə kor atributunda mövcuddur. "Kor arch" pəncərə və ya qapıya bənzəyir, lakin onlar korluq, görmə qabiliyyətinin olmaması ilə müqayisə edilir

Bəlkə də müqayisə yalnız görmə funksiyası və sağlamlıqla bağlı deyil, həm də görünüşdə - kor tağlar 'kor tağlar' boş göz yuvasına bənzər bir boşluq təşkil edir.

Baraban termin forma baxımından nağara musiqi aləti ilə müqayisə edilir

Qübbəli nağara / 'Günbəz nağara' günbəz fənər halqasına aid olduğu üçün burada müqayisə forma parametrinə əsaslanır. Buradan aydın olur ki, eyni memarlıq obyektini bildirən hər iki termin eyni metaforik model üzərində qurulmuşdur.

Linqvokulturologiya yeni elm sahəsi və dilçiliyin müstəqil istiqaməti kimi XX əsrin 90-cı illərində yaranmışdır. “Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır: o onun içində böyüyür, inkişaf edir və ifadə edir” (Maslova, 2001, 9). Dil təfəkkürü, hər bir xalqın davranışını, mədəniyyətini əks etdirən mürəkkəb sistemli bir hadisədir. Bu gün tarix mədəniyyət rəmzlərində, frazeoloji vahidlərdə, atalar sözlərində, metaforalarda və s.-də də qorunub saxlanılır.

Metafora problemlərinə dair əsərləri öyrənərkən belə nəticəyə gəlirik ki, lüğətin emotivliyinin tədqiqində vəziyyətlə bağlı maraqlı paralellər müşahidə mövcuddur: Linqvistik əsərlərdə emotivlərin tədqiqi bu təbəqənin ən nəzərə çarpan, işarələnmiş vahidlərinin təhlilindən başlanmışdır. Lüğətin zənginliyi, lakin müəyyən mərhələdə əldə edilən məlumatlar ənənəvi linqvistik təhlilin çərçivəsinə sığmır.

Eyni xüsusiyyətlər metafora hadisəsinə də aiddir: bir vaxtlar hətta antik filosofların əsərlərində o, insan idrakının ən mühüm elementi hesab edilirdisə, sonralar elmlərin diferensiallaşması ilə dil metaforalarının tədqiqi əsasən linqvokulturologiyanın tədqiqat sahəsinə çevrildi. Linqvistik təhlil linqvistik metaforaların xüsusiyyətlərini, onların quruluşunu və mənasını, dil sistemindəki rolunu və funksiyalarını müəyyən etməyə yönəldilmişdir. Ümumi dil nəzəriyyəsində metafora leksikologiya, poetika və pragmatikada öyrənilir. Linqvistik təsvir çərçivəsinə sığmayan emosional leksikonda olduğu kimi, metaforanın tam təsviri müxtəlif elmlərin məlumatlarının nəzərə alınmasını tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. М., 1990. С.153-172.
2. Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры. М., 1990. С.173-193.
1. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. М., 1990. С.387-415.
2. Миллер Дж. Образы и модели, уподобления и метафоры // Теория метафоры. М., 1990. С.236-283.
3. Clausner T.C. & Croft W. Productivity and schematicity in metaphors // Cognitive Science. Vol.21 (3), 1997. P.247-282.
4. 16. Geiger R.A., Rudzka-Ostyn B. (Eds.) Conceptualizations and Mental Processing in Language. Mouton de Gruyter: Berlin, New York, 1993.
5. Gibbs R.W., Jr., Bogdanovich J.M., Sykes J.R. & Barr D.J. Metaphor in idiom comprehension // Journal of Memory and Language, 37, 1997. P.141-154.
6. Kittay E.F. Metaphor. Its cognitive force and linguistic structure. Oxford: Clarendon Press, 1987.
7. Lakoff G. & Kovecses Z. The cognitive model of anger inherent in American English // Holland D.& Quinn N. (Eds.) Cultural models in language and thought. New York: Cambridge University Press, 1987. P.195-221.
8. Sternberg R. J. Metaphors of mind. Conceptions of the nature of the intelligence. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
9. Turner M. An image-schematic constraint on metaphor // Geiger R.A., Rudzka-Ostyn B. (Eds.) Conceptualizations and Mental Processing in Language. Mouton de Gruyter: Berlin, New York, 1993. P. 291-306.
10. Ungerer F. & Schmidt H.-J. An introduction to cognitive linguistics. London, New York: Longman, 1996.

Açar sözlər: linqvokulturologiya, metafora, məcazlaşma prosesi, konseptuallaşdırılma

Key words: linguoculturology, metaphor, metaphorical process, conceptualization

Ключевые слова: лингвокультуроология, метафора, метафорический процесс, концептуализация

Linguocultural features of metaphors Summary

Studying the work on metaphorical problems, we come to the conclusion that there are interesting parallels in the study of emotional vocabulary: The study of emotions in linguistic works began with the analysis of the most noticeable, notable. Wealth of vocabulary, but information obtained at a certain stage, is not placed within the framework of traditional linguistic analysis.

The same devil refers to the phenomenon of metaphors: once upon a time in the work of ancient philosophers, it was considered the most important element of human cognition, but then, with the differentiation of science, the study of linguistic metaphors. Linguistic analysis is aimed at determining the characteristics of linguistic metaphors, their structures and meanings, their roles and functions in the linguistic system. In general language theory, metaphor is studied in lexicology, poetics and pragmatics. As well as in the emotional vocabulary, which is not placed within the framework of the linguistic description, the full description of the metaphor requires accounting for different sciences.

Лингвокультурные особенности метафор

Резюме

Изучая работы по метафорическим проблемам, мы приходим к выводу, что существуют интересные параллели в изучении эмоциональности словаря: Изучение эмоций в лингвистических произведениях началось с анализа наиболее заметных, маркированных единиц этого пласта. Богатство словаря, но информация, полученная на определенном этапе, не укладывается в рамки традиционного лингвистического анализа.

Те же черты относятся и к феномену метафоры: когда-то, еще в трудах античных философов, она считалась важнейшим элементом человеческого познания, но позже, с дифференциацией наук, изучение языковых метафор стало изучением лингвокультурологии. Лингвистический анализ направлен на определение характеристик языковых метафор, их структуры и значения, их роли и функции в языковой системе. В общей теории языка метафора изучается в лексикологии, поэтике и прагматике. Как и в эмоциональной лексике, не укладывающейся в рамки лингвистического описания, полное описание метафоры требует учета данных разных наук.

RƏYÇİLƏR: dos. E.Vəliyeva və fil.f.d. A.Məmmədzadə